

Jezik »Misala hruackoga«: Studije o jeziku »Misala« Šimuna Kožičića Benje (1531.). Uredio Mateo ŽAGAR. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2015., 240 str.

Knjiga *Jezik »Misala hruackoga«: Studije o jeziku »Misala« Šimuna Kožičića Benje (1531.)* u izdanju Hrvatske sveučilišne naklade okuplja rezultate petogodišnjega projekta »Enciklopedija hrvatskoga glagoljaštva« koji je provoden od 2009. do 2013. godine na Katedri za staroslavenski jezik i hrvatsko glagoljaštvo Odsjeka za kroatistiku zagrebačkoga Filozofskoga fakulteta pod vodstvom akademika Stjepana Damjanovića. O potankostima projekta saznaje se iz *Uvodne riječi* urednika knjige Matea ŽAGARA. Autora je ukupno šest, a u rad su na projektu uz njegove stalne članove, Blanku Ceković, Ivanu Eterović (r. Sanković), Tanju Kuštović (r. Tomašić) i Matea Žagara, bili uključeni i vanjski suradnici (Ana Kovačević i Jozo Vela iz Staroslavenskoga instituta). Ovom prigodom treba dodati da je 2016. godine u okviru projekta otisnut i pretisak *Misala hruackoga* te njegova transliteracija na CD-u, čime su rezultati projekta postali zaokruženi i još opipljiviji.

Knjiga obuhvaća dvanaest priloga od kojih se neki objavljuju prvi put, dok je većina već bila objavljena u hrvatskim i inozemnim znanstvenim publikacijama, o čemu se saznaje iz navoda *Izvornih mjesta objavljivanja obuhvaćenih rasprava* na kraju knjige. Članci su posvećeni različitim vidovima jezika *Misala hruackoga* modruškoga biskupa, humanističkoga intelektualca i tiskara Šimuna Kožičića Benje (o. 1460.–1536.), redom po jezičnim razinama i pojavama koje su u njima zanimljive i indikativne pri iscertavanju opće slike Kožičićeva jezika. Time je dobiven sustavan opis jezika *Misala*, najopsežnijega od šest riječkih izdanja koja je Kožičić priredio i tiskao, čime je razotkriven njegov redaktorski postupak i jezična koncepcija, o kojoj su istraživači, pa tako i neki od članova projekta, i ranije pisali. Zanimanje za posebnost Kožičićeva zahvata počinje od Franje Račkoga (1861.) i Vatroslava Jagića (1913.), koji su naslutili jezičnu hibridnost i dvojnost u Kožičićevim uređivačkim nastojanjima, a u novije je vrijeme Anton Benvin (1984.) među prvima uočio Kožičićeve pokušaje usklađivanja teksta prema latinskom prijevodu. Kožičićeva zamisao jezika bila je doticana i u nekim izlaganjima znanstvenoga skupa »Šimun Kožičić Benja

i njegovo doba« koji je Hrvatska, tadašnja Jugoslavenska, akademija znanosti i umjetnosti organizirala 1988. godine povodom 450. obljetnice njegove smrti, kao i u pratećem *Zborniku radova o Šimunu Kožičiću Benji* (1991.), a Anica Nazor osvrnula se na jezik triju Kožičićevih izdanja pripremajući za objavljivanje njihove latinične transkripcije (*Knjižice krsta* 1984., *Knjižice od žitija rimskih arhijerejev i cesarov* 2007., *Od bitija redovničkoga knjižice* 2009.). Uspoređujući Kožičićev *Misal* s obzirom na njegova biblijska čitanja s ostalim, starijim hrvatskoglagoljskim tiskanim misalima (*Prvotisak*, *Senjski misal* i *Misal Pavla Modrušanina*), autori studija u ovoj knjizi potvrdili su ranije slatnje istraživača i uvjerljivo pokazali da je Šimun Kožičić redakturom i mjestimičnim novim prijevodima prilagođavao liturgijski, ali i književni jezik uopće tekstu Vulgate, te da se njegovo »popravljanje« pogrješnih mjesta i zamjena staroga i zastarjeloga novim, o čemu je sâm često pisao, odnosi na popravak prijevoda kako bi se izbjeglo krivovjerve, a ne na zamjenjivanje crkvenoslavenskoga idioma hrvatskim, kako se ranije smatralo. Pritom su utvrdili da njegovi redaktorski zahvati u biblijska čitanja *Misala* ne podrazumijevaju ropsko slijeđenje Vulgate, nego stvaralački pristup s punom sviješću o ranijoj crkvenoslavenskoj jezičnoj tradiciji. Autori snažno naglašavaju i izrazito individualnu, autorsku koncepciju Kožičićeva jezika, smještajući time njegova nastojanja i postupke u kontekst humanizma i renesanse, vremena pojave autorske svijesti, a njegove napore prepoznaju kao prekretnicu u razvoju hrvatskoga književnoga jezika.

Knjigu otvara prilog *Zadaci i perspektive istraživanja jezika glagoljskih tiskanih izdanja Šimuna Kožičića Benje (uz pripremanje kritičkog izdanja »Misala hruackoga«)* Matea ŽAGARA, koji je nastao u vrijeme trajanja projekta kada su se već bili iskristalizirali njegovi preliminarni a važni rezultati, pa Žagarov tekst, uz navođenje zadataka i perspektiva tadašnjih i predstojećih istraživanja, sažima spoznaje iz rasprava koje slijede i dobro služi kao uvodno poglavlje u knjigu. Temeljni je zadatak projekta bio riješiti zagonetku Kožičićeve jezične koncepcije u kontekstu odnosa »staroga« i »novoga«, a sada, kada je projekt dovršen, mogli bismo reći da je njegov temeljni rezultat spoznaja da je sve u Kožičićevim zahvatima u jezik *Misala* podređeno usklađenosti s Vulgatom. Dapače, autori radova sakupljenih u ovoj knjizi utvrdili su da je *Misal hruacki* »zapravo prva naša potpuna redakcija biblijskih čitanja prema Vulgati« (str. 15). Latinski predložak kojim

se Kožičić služio još nije utvrđen, ali suradnici projekta pretpostavljaju da je to bio neki onodobni misal venecijanske provenijencije. Što se tiče odnosa crkvenoslavenskoga i hrvatskoga, Žagar naglašava njihovu funkcionalnost: Kožičić inzistira na dobro poznatim crkvenoslavenizmima, a one za koje očekuje da ih primatelji (vjernici) ne bi razumjeli zamjenjuje kroatizmima. Osim o razumljivosti Kožičić je vodio računa i o ravnoteži tih dvaju idioma, odnosno o tome da u tekstu u jednakoj mjeri bude zastupljen i prepoznatljiv crkvenoslavenski »ton«. Tu je ravnotežu, pokazalo se, postigao prije svega gramatikom, a ne leksikom kao što se u istraživanju očekivalo. Čuvanje crkvenoslavenskoga sloja suradnici projekta, oslanjajući se na Kožičićeve komentare vlastitih djela (u prvom redu, u posveti *Knjižica od žitija rimskih arhijereov i cesarov* Tomi Nigeru), vide kao ostvarivanje višega jezičnoga registra, a ne kao čuvanje tradicije hrvatskoglagoljskoga liturgijskoga jezika. Time je Kožičić, u skladu sa svojim humanističkim nazorima, crkvenoslavenski jezik funkcionalno izjednačio s latinskim. To se odnosi i na imenovanje jezika: Žagar objašnjava da je naziv *hruacki* u naslovu misala sinoniman odrednici *slověnskъ*, »slavenski«, tipičnoj za hrvatsku ali i opću slavensku tradiciju, čime smješta Kožičićev pothvat u kontekst hrvatske i europske pismenosti 16. stoljeća. Kožičićeva koncepcija teži novoj funkcionalnoj profilaciji književnoga jezika koji bi bio jednak za sve vrste književnih (tj. učenih) tekstova, napuštajući dotad vrijedeću triglosijsku funkcionalnu raslojenost jezika hrvatskoglagoljskih tekstova. Kao zadatak koji je još pred istraživačima autor najavljuje provjeru je li Kožičićeva jezična koncepcija provedena i na ostalim njegovim izdanjima, a u daljoj perspektivi vidi i mogućnost istraživanja novovjekovnoga razvoja i upotrebe hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika nakon faze koju je Josip Hamm nazvao »indigenom«.

Grafijskim postavom Kožičićeva izdanja bavi se prilog *Grafematika i grafetika Kožičićeva »Misala«* troje autora: Blanke CEKOVIĆ, Ivane ETEROVIĆ i Matea ŽAGARA. U njemu autori analiziraju na koji je način uređen odnos znakova i glasova, osobito kada su posrijedi poluglas, *jat*, *đerv* i *šta*, te kako je organizirana vizualna razina teksta koja ne proizlazi iz govorenoga jezika, pa su tako u središtu zanimanja bjeline, kraćenje riječi, ligature, punktuacija itd. Autori zaključuju da Kožičić rabi poluglas i *jat* samo iz grafičkih razloga, kao ostatak, odnosno kao element svojevrsno-

ga »vizualnoga identiteta« crkvenoslavenskoga jezika. Na grafetičkoj razini uočavaju visok stupanj uređenosti, iako manji nego na grafematskoj. Dosta se toga pokazuje kao prijelomno: apostrof je ukinut; umjesto o napuštanju kontinuiranoga pisanja trebalo bi – smatraju autori – od 16. stoljeća govoriti o spajanju riječi (u tzv. *združnice*), a puntuacija prelazi u interpunkciju. Na ovoj se razini dakle Kožičić u odnosu na starije tiskane misale pokazuje kao inovator koji sustavno pristupa uređivanju novoga, tiskanoga medija.

Fonološka je razina Kožičićeva jezika predstavljena opisom *Fonološke adaptacije imena u Kožičićevu »Misalu hruackom«* autorice Tanje KUŠTOVIĆ, jer se upravo u oblicima vlastitih imena naziru novine u odnosu na raniju jezičnu praksu. Osim imena autorica je analizirala i nazive, usporedivši Kožičićeva rješenja s rješenjima u ostalim tiskanim hrvatskoglagoljskim misalima. Analiza je pokazala da je Kožičić provodio potpunu, djelomičnu i, u najvećem broju slučajeva, slobodnu adaptaciju latinskih imena i naziva te se u svojim rješenjima često razlikuje od ostalih tiskanih misala. I na ovoj je dakle razini na djelu prilagodba latinskim modelima, za razliku od starijih hrvatskoglagoljskih spomenika, koji uglavnom tradiraju bizantskogrčke oblike imena prenesene iz grčkoga u najstarije starocrkvenoslavenske tekstove (npr. vitacizam, itacizam, *f ~ p* za *ph* i sl.).

Morfološke kategorije promjenljivih riječi zastupljene su trima radovima, počevši prilogom Blanke CEKOVIĆ *Imenice u »Misalu hruackome« Šimuna Kožičića Benje*. U njemu autorica, uspoređujući Kožičićev misal s obzirom na stanje u kategorijama roda, broja i živosti te u sklonidbenim paradigmama s ranijim rukopisnim i tiskanim misalima, utvrđuje u Kožičićevoj morfologiji crkvenoslavensku osnovu. Kožičić poznaje i ispravno upotrebljava primjerice dvojinske oblike i oblike sporednih sklonidbenih razreda i, iako ih nerijetko zamjenjuje množinom odnosno oblicima glavne promjene, unosi ih na mjesta gdje ih u starijim tiskanim misalima nije bilo. Usporedivši zatečeno stanje s opisom imeničke morfologije u prijevodnom povijesnom djelu *Knjižice ot žitija...*, autorica zaključuje da i postupanje s imeničkim oblicima potvrđuje Kožičićeva nastojanja oko stvaranja jedinstvenoga književnoga jezika.

Usporedba sa starijim tiskanim hrvatskoglagoljskim misalima predmet je i priloga kojim je Tanja KUŠTOVIĆ opisala *Lične zamjenice u »Misalu hruackom« (1531) Šimuna Kožičića Benje*. Međutim, ovdje je autorica utvrdila

manja odudaranja Kožičićeva misala u odnosu na ostale, ali s druge strane, više nereda koji je Kožičić unio u sustav upotrebom varijantnih oblika za iste padeže. Najveća je novina uvođenje nenaglašanih akuzativnih oblika zamjenice za 3. lice muškoga roda, *nb* i *ga*, kojih dotad nema, pa se (jedino) u tom segmentu može govoriti o osuvremenjivanju jezika. Autorica je utvrdila i odmak od Vulgate kad su posrijedi kategorije koje latinski ne poznaje (npr. dvojina, upotreba povratne zamjenice umjesto lične kod subjekta u 1. i 2. licu), a ističe i češću upotrebu čestice *že* nego u ranijim misalima. Ona se, uglavnom s pojačajnom funkcijom, pojavljuje uza sve zamjenice, što Kušćević prepoznaje kao davanje tekstovima jasnoga crkvenoslavenskoga obilježja.

Blanka CEKOVIĆ, Ivana SANKOVIĆ i Mateo ŽAGAR opisali su u prilogu *Jezik »Misala hruackoga« Šimuna Kožičića Benje: glagolski oblici glagole s očista morfologije*, ali i svih ostalih jezičnih razina: grafematičke, sintaktičke, leksičke, semantičke i stilske. Istraživanje je glagolskih oblika na projektu bilo kronološki prvo i već su u njemu autori utvrdili sustavnost Kožičićeve redakture biblijskih čitanja prema Vulgati. To se odnosi na zamjenu pojedinih glagolskih oblika onima koji su bliskiji odgovarajućim oblicima u Vulgati, prije svega sintaktički, ali i morfološki, semantički ili stilski, a tvorbu imperativa Kožičić doslovno preslikava, odnosno kalkira. Iz ugledanja u Vulgatu proizlaze i u ovoj kategoriji riječi razlike prema starijim tiskanim misalima. Kožičić svjesno odabire i dosljedno upotrebljava neke kroatizme, primjerice nastavak 1. lica jednine i množine, što *ga* s jedne strane također razlikuje od prethodnika, a s druge strane potvrđuje i upotpunjuje sliku uravnoteženosti njegova jezika dobivenu opisom drugih vrsta riječi.

Na morfologiju se nastavlja morfosintaksa, i to ono što u njoj posebno privlači pažnju, a to je dvojina. Iako u latinskom te kategorije nema, Kožičić ju ipak svjesno odlučuje upotrebljavati, što odražava njegov odnos prema crkvenoslavenskomu jeziku, tvrde Blanka CEKOVIĆ i Ivana ETEROVIĆ u prilogu *Dvojina u »Misalu hruackome« Šimuna Kožičića Benje*. Autorice su istražile položaj dvojine kao kategorije i način na koji Kožičić s njom postupa u imenskim i glagolskim oblicima, promotrivši izricanje parnoga i dvojnoga te sumativnoga i distributivnoga značenja u usporedbi s ranijim tiskanim misalima. Iako su mjestimično uočile izostanak sročnosti po broju između članova sintagme te između subjekta i predikata, kao i češću zamje-

nu dvojskih oblika množinskima nego što je to u ostalim tiskanim misalima, autorice su utvrdile da Kožičić ustraje na dvojini kao prepoznatljivoj crkvenoslavenskoj kategoriji, što se najbolje vidi na mjestima koja je morao prevoditi jer ih u starijim misalima nije bilo.

Sintaktički usmjeren autorski dvojac Ivana ETEROVIĆ i Jozo VELA u prilogu *Sintaktičke funkcije participa u »Misalu hruackome« Šimuna Kožičića Benje* pozabavio se još jednom prepoznatljivo knjiškom kategorijom. Autori su usporedili aktivne participe s obzirom na različite sintaktičke službe s latinskim predloškom i sa starijim tiskanim crkvenoslavenskim misalima te utvrdili da Kožičić participskim oblicima i konstrukcijama u načelu vjerno – ali ne bezuvjetno i ropski – slijedi predložak, prevodeći participe i odnosne rečenice podudarnim jezičnim jedinicama. Time se razlikuje od starijih misala koji tradiraju prijevod Septuaginte, pa na mjestu latinske odnosne rečenice imaju participe. Dodatna usporedba s hrvatskim lekcionarskim prijevodima i Kašićevim prijevodom Biblije pokazala je slijeđenje crkvenoslavenske tradicije koje se najjasnije očituje u upotrebi dativa apsolutnoga, koja je neovisna o latinskom predlošku, a u hrvatskim je prijevodima nema.

Moglo bi se reći, na tragu zaključaka autorâ u knjizi, da je na rečeničnosintaktičkoj razini dativ apsolutni ono što su na nižim razinama *jat* ili *štapić*, čestica *že* i dvojina. Tim se tipičnim crkvenoslavenskim sintaktičkim sredstvom pobliže bavila Ivana ETEROVIĆ u samostalnom prilogu *Dativ apsolutni u »Misalu hruackom« Šimuna Kožičića Benje*. Taj prilog pokazuje kako je Kožičić prekinuo hrvatsko-crkvenoslavenski »prirodni« razvoj, u kojem se dativ apsolutni sve češće zamjenjivao sličnim padežnim konstrukcijama (instrumentalom i nominativom), ustrajući na dosljednoj i pravilnoj upotrebi ovoga izrazita starocrkvenoslavenizma koji mu je omogućivao isticanje visoke funkcije književnoga jezika.

Ivana ETEROVIĆ i Jozo VELA zaseban su sintaktički prilog posvetili zanimljivostima *Iz sintakse Kožičićeva »Misala hruackoga«*, u kojoj identificiraju utjecaj latinskoga i govornoga hrvatskoga jezika na crkvenoslavenski. U latinski utjecaj, kojim Kožičić odstupa od crkvenoslavenskih uzusa, ubrajaju izostavljanje kopule, češću upotrebu kondicionala, pojavu historijskoga prezenta, relativnoga vezivanja i intonacijskih pitanja. Kao utjecaj govornoga jezika, kojim se odstupa od latinskoga predloška, prepoznaju

potpuno provođenje niječnoga slaganja, pojavu uzročnoga veznika *ne da* i zamjenu genitiva negacije akuzativom, dok smanjenu upotrebu infinitiva utvrđuju kao rezultat obaju utjecaja. Međutim, naglašavaju da Kožičić ne slijedi slijepo latinski jezik, nego ga – poznavajući ga jednako dobro kao i crkvenoslavenski – uzima kao uzor i poticaj za izgradnju vlastita književnoga jezika na uređenim načelima.

Leksičkim jedinicama koje su pretežno određene sintaktičkom službom (osim u slučaju priloga) posvetila se Ana KOVAČEVIĆ opisavši *Nepromjenjive riječi u »Činu svetacъ« Kožičićeva »Misala hruackoga«*. Uspoređujući značenje, sintaktičku službu i oblike priloga, prijedloga, veznika, čestica i uzvika u sanktoralu Kožičićeva *Misala* s onima u ranijim tiskanim misalima, ali i s cjelokupnom crkvenoslavenskom tradicijom počevši od kanonskih starocrkvenoslavenskih spomenika, potvrdila je i u tom području Kožičićevu težnju uređivanju i usustavljanju jezika. Kao glavno očitovanje te težnje autorica uočava Kožičićevo nastojanje da sužavanjem izbora, odnosno ukidanjem sinonimnih dubleta uvede red u sustav, čime se razlikuje od ranijih tiskanih misala. To je posebno vidljivo u razmjerno jednoznačnoj upotrebi veznika, npr. *že, bo, zane*, pri čemu Kožičić nerijetko pridonosi preciziranju značenja (npr. uvođenjem veznika *pokle* ‘nakon što’). I ovdje je, kao i kod drugih vrsta riječi, utvrđena uravnoteženost crkvenoslavenskih i hrvatskih leksičkih jedinica (primjerice *ako* umjesto *ače* nasuprot *doideže* umjesto *dokle*), a autorica bilježi i Kožičićeve novine, koje se, osim čakavskoga priloga *sopetъ* ‘opet’, također tiču veznika. Uz spomenuti veznik *pokle* tu je i *akosъ* sa značenjem ‘ako i, makar i’, te veznik izričnih rečenica *da* umjesto *êko*, kod kojega autorica uočava još i novinu s gledišta reda riječi: njegovu enklitičku upotrebu. Autoričin je zaključak u skladu s gore navedenim zaključkom njezinih kolega: Kožičić tekst ne prilagođava ropski, nego mu latinski predložak služi kao poticaj za ostvarivanje izražajnih mogućnosti vlastita jezika koji stvara.

Leksičkim slojem Kožičićeva *Misala* u cjelini bavio se Mateo ŽAGAR u prilogu *Strategija leksičkoga odabiranja u »Misalu hruackom« Šimuna Kožičića Benje (1531.)*. U njemu je autor potvrdio smišljenu i promišljenu Kožičićevu ravnotežu između hrvatskih i crkvenoslavenskih leksičkih elemenata, koja, kao i precizno leksičko nijansiranje u skladu s uzorom Vulgate, s jedne strane olakšava razumijevanje, a s druge strane daje jezi-

ku specifičan crkvenoslavenski biljeg kojim se postiže književna stilizacija višega jezičnoga registra. Autor osim toga uočava zanimljivu dvojnost s obzirom na punoznačnost riječi: suznačne riječi – kao zatvoren, malen i time dobro poznat skup riječi – uglavnom su crkvenoslavenske, dok se kod samoznačnih Kožičić pobrinuo za bolju razumljivost, pa ih je zamjenjivao hrvatskim izrazima, iako je dobro poznate crkvenoslavlenizme kao što su primjerice *rab*, *blagouhanie* i *riza* ostavio nepromijenjenima, upravo radi ostvarivanja ravnoteže.

Knjiga *Jezik »Misala hruackoga«: Studije o jeziku Misala Šimuna Kožičića Benje (1531.)* zaokruženo i znalački osvjetljava dosad nedovoljno i nepotpuno poznatu važnu dionicu hrvatskoga glagoljaštva, smještajući ju u kontekst cjelokupnoga razvoja hrvatskoga književnoga jezika. Pitanje koje je nekoliko desetljeća pobuđivalo zanimanje filologa ovom je knjigom i sustavnim istraživanjem iz kojega je ona nastala dobilo pouzdan i uvjerljiv odgovor. Prilagodбом metodologije i uzimanjem u obzir izvanjezičnih činjenica autori studijâ pokazali su i dokazali Kožičićevu domišljenu koncepciju jezika koji je po njegovoj zamisli trebao služiti kao jedinstven književni jezik, bez obzira na funkciju pojedinoga teksta. Autori pripadaju ponajboljim stručnjacima u područjima koja opisuju, a u timskom se radu međusobno dopunjuju. Na svemu navedenom treba im čestitati i poželjeti nastavak njihove plodne suradnje na novim projektima.

SANDRA POŽAR

Ana KOVAČEVIĆ, *Negacija od čestice do teksta. Usporedna i povijesna raščlamba negacije u hrvatskoglagoljskoj pismenosti*, Staroslavenski institut, Zagreb 2016., 377 str.

Knjiga Ane Kovačević najnoviji je doprinos temi za koju je u posljednjih desetak godina ponovno pobuđeno zanimanje u hrvatskome jezikoslovlju – negaciji kao univerzalnoj jezičnoj pojavi, a osobita je vrijednost knjige što se po prvi put taj predmet obrađuje s povijesnoga aspekta, u hrvatskoglagoljskoj pisanoj baštini.